

УДК 821.162.1

Косицька Марія

(Київський національний університет ім. Тараса Шевченка)

**РИТОРИЧНО-СТИЛІСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПОЛЕМІКИ
У ПОЛЬСЬКОМОВНОМУ "ЛІТОСІ..."
МИТРОПОЛИТА ПЕТРА МОГИЛИ**

Статтю присвячено аналізу риторично-стилістичних особливостей твору сімнадцятого сторіччя під назвою "Lithos..." (1644), котрий було видано Митрополитом Петром Могилою. Цей твір є відповіддю на книгу Касіяна Саковича "Perspektywa", що містила критику Східнослов'янської Православної Церкви.

Сучасна наука вивчає риторику як систему побудови, аналізу, можливого виголошення безкінечного набору текстів, які складаються з певної кількості речень і більших синтаксичних утворень, об'єднаних між собою в одне ціле з урахуванням риторичних категорій, а саме інвенції, диспозиції та елокуції [1; 123]. Таке визначення риторики підходить для аналізу майже всіх типів текстів.

Оскільки риторика, в класичному розумінні, це наука про вплив на людину за допомогою слова, то центральною категорією вивчення цього впливу визначають категорію переконання. Прямим предметом риторики є створення і дослідження тексту, який взмозі переконати своєю аргументацією. Метод аргументації базується на твердженні, що кожна людина, використовуючи інтелігентність і етику, може розпізнати добро й зло, і є в стані прийняти необхідне рішення, використовуючи надані аргументи. Якщо людина має можливість вибору і сама без примусу приймає рішення, то переконання є засобом, що дозволяє певною мірою впливати на ці рішення. Отже, переконання – це комунікативний процес, результатом якого є вплив на спосіб сприйняття світу адресатом, його світогляду (часткову або повну зміну його позицій, поглядів, переконань, суджень), при чому адресат має свободу вибору.

Фундаментальною комунікативною якістю мови, прямо пов'язаною з аргументацією і надзвичайно важливою для розуміння суті риторики, є її ясність. Модель риторичного впливу можна уявити так. Читач або слухач не має певності в деяких питаннях. Автор повідомлення висвітлює ці питання, робить їх кришталеву ясними, й надалі читач приймає запропонований автором образ світу. У такому повідомленні його форма повинна ідеально відповідати змісту.

Риторично-гомилетична література XIII-XVIII ст. була основою східнослов'янського духовного життя. Риторика в Україні розвивалася на основі античної та західно-католицької традицій, що було започатковано митрополитом Петром Могилою (і його послідов-

© Косицька Марія, 2007

никами), який водночас дбав і про осучаснення православ'я. Вона була включена до програм навчання у Київській, Львівській, Луцькій братських школах та Острозькій академії саме в ту пору (XVI-XVII ст.), коли інтенсивно почала формуватися національна самосвідомість, коли з усією нагальністю постала проблема створення власної української держави. Духовне життя України здавна будувалося на полемічності, що безпосередньо пов'язана з риторикою, оскільки постійно тривала дискусія між православними й католиками.

Полемічний трактат "Літос..." [7] був написаний як відповідь на книгу Касіяна Саковича під назвою "Epanorthōsis seu Perspectiva..." [4]. Касіян Сакович, перейшовши з православ'я у греко-католицьку (1625), а потім у римсько-католицьку віру (1641), одразу виступив як антиправославний та антиуніатський полеміст. У праці "Літос..." послідовно висвітлюється спочатку позиція К. Саковича, що досягається словами *powiadasz* (говориш) [7; 13], *rzeczysz* (стверджуєш) [7; 15], *prawisz* (розповідаєш) [7; 20] *pytasz się* (питаєш) [7; 22] тощо. Після чого подано контраргументи, не раз перемежовані латинськими цитатами. Основна частина "Літосу..." – це полемічні тези К. Саковича й антитези укладачів "Літосу...". Така структура забезпечила доказовість і переконливість твору.

У "Літосі..." подаються детальні відповіді на закиди опонента К. Саковича, котрі в основному складаються з обвинувачень щодо побуту православного духовенства, невідпрацьованості обрядової сторони православних у таких основних обрядах, як хрещення, шлюб, висвячення у священики. У творі аргументовано й виважено спростовуються закиди опонента.

Хоча в могилянську добу полеміка між православними й уніатами значно ослабла, проте канони полемічної літератури збереглися. Величезна роль митрополита Петра Могили у розвитку української культури XVII ст. полягала ще й у тому, що він започаткував літературу й мистецтво нового, барокового стилю, оновивши мову церковного красномовства.

На час написання "Літосу..." українська полемічна література мала свої певні усталені традиції, що насамперед виявлялися у доборі стилістичних засобів. Деякі з них відомі ще з часів античної риторики: риторичні звертання, питання й вигуки, анафори, нагнітання слів і речень, розгорнені антитези тощо.

Цікаві спостереження, наявні в стилістиці "Літосу...", випливають із його полеміки з Касіяном Саковичем. Стефан Голубєв звертає увагу на те, що ставлення "Літосу..." до римо-католицької обрядовості зовсім не вороже, і взагалі у відгуках про західну церкву і її порядки спостерігаємо обережність і стриманість [5; 108]. Вказівки на колишні й можливі розлади цієї церкви, що зустрічаються у "Літосі...",

наводяться лише як приклади виняткових випадків для виправдання подібних небажаних явищ серед православних християн. Зовсім інше ставлення до Касіяна Саковича – як супротивника. У полеміці з ним "Літос..." не підноситься над панівними в той час літературними звичаями – образливо зачіпати особу супротивника в суперечках, дозволяти собі брутальні висловлювання тощо.

Релігійна полеміка твору оперує церковною термінологією, але водночас містить багато елементів розмовного стилю й навіть уїдливих епітетів. У "Літосі..." чимало негативних висловлювань, що складаються або зі словосполучень, або з одного слова. Як приклад наведемо звинувачення Касіяну Саковичу в лайливому тоні його твору: "Mógł być też, niezbożny Zuzanisto, o rzeczach świętych mówiąc, uczciwey swą gębą szermować: bo nie duchowney osobie takowe wszetecznie prymowki y powieści przytaczać, ale ledwieby się dudarzowi, albo niewstydlivey iakiey przekupce na trecie zeszło; ale małoś ty, widzę, tych co uszedł (Міг би ти, безбожний Зузаністо, говорячи про святі речі порядніше свого рота утримувати: бо не духовній особі такі примовки й розповіді наводити, але дударю або якійсь безстыдній перекупці личило б; але ти мало, як бачу, від них відійшов) [7; 114]. Знаходимо й такі звертання до К. Саковича: Stulże pysk, panie mudrohelu (закрий пащеку, ти, мудрагелю) [7; 155] або Stulże, rozstruho, pysk a niepotrzebnie nie gdakay (заткни пельку, розстриго, і непотрібно не квокчи) [7; 222]. Зовсім у стилі Івана Вишенського такі вирази в "Літосі...", як leniwy rozkosniku (лінивий розкішнику) [7; 112] або sprosny niewolnik brzucha swego (безстыдний невільник свого кендюха) [7; 309].

Різкістю епітетів, висловлюваних на адресу супротивника, текст "Літосу..." перевищує навіть "Перспективу", звертаючись до автора: Sameś ty niezbożniku y bluźnierca, y kacierz, y arcyschizmatyk, że się swoią niewyparzoną gębą na ten święty zwyczaj [...] rzucasz (Ти сам безбожник і богохульник, і єретик, і архісхизматик, якщо своїм нестриманим язиком на цей святий звичай [...] нападаєш) [20; 82], O niewstydlivy y w złościach zastarzały Zuzanisto! (О, безстыдний і в злостях застарілий Зузаністе!) [20; 53], Jak Judaszowi, [...] tak y tobie (Як Іуді, [...] так і тобі) [7; 111], O miły babi matheologu! (О, любий бабський матеолог!) [7; 73], Miły kusozophista (Люб'язний куцософісто) [7; 117], miły bałako (милий базіко) [7; 204], rupturny matematik (тельбуховий математик) [7; 7], potworco bezmozgi (безмозкий наклепник) [7; 30], potworco (наклепник) [7; 105, 113], niedouku (недоуку) [7; 32], nie taki był niedouk, iako ty (не таким був недоуком, як ти) [7; 155], głupi y duchu haeretickiego pełny (безголовий і еретицьким духом наповнений) [7; 332], durniu (дурню) [7; 47, 52],

prostaku głupi (безтямний простаче) [7; 74], niewstydlivy rozstryho (безстидний розстриго) [7; 67] тощо.

У "Літосі..." також наявні прізвиська, які висміюють каліцтво К. Саковича [6]. Коли Касіану було шість місяців свиня відгризла йому вухо. Пізніше, ця обставина, зважаючи на запеклу полеміку, давала його літературним противникам підстави для знущань. Зокрема, передмова до читача завершується іронічним віршем:

...Dayże pokoj już Rusi, pokić stanie ducha,

Kassianie: bo zbędziesz i drugiego ucha.

(Дай же спокій Русі, якщо вистачить духу,

а як ні, Касіане, то втратиш і друге своє вухо!) [7; 10].

Автор "Літосу..." радить: Przystoyniey [...] tobie o świniach diszkurować, ktoreś ucho ziadły, niżeli nowe formy sakramentom stanowić (Краще тобі про свиней міркувати, які тобі вухо відгризли, ніж нові форми для таїнств впроваджувати) [7; 41]. Про запропоновану ним форму молитви пише: musi być kusa, iako u ty sam kusy bez ucha (має бути куца, як і ти сам без вуха куций) [7; 207]. На читаному примірнику "Літосу..." К. Сакович покірно сам дописав, яким чином дійшло до цього каліцтва: od wieprza z kolebki liszony iestem ucha, w czym żadney moiey winy nie było, alić tego, komu zlecono pilnować (кабан ще в колісці позбавив мене вуха, і жодної моєї провини в тім немає, а вина того, хто мусив пильнувати) [7; 24]. У іншому місці митрополит П. Могила також назвав К. Саковича Вакулою: Potym znać, Wakuło, żeś oycow świętych nie czytał (видно, Вакуло, що святих отців ти не читав) [7; 251]. Ім'я Вакула походить з давнього грецького запозичення boukolos "той, що пасе бидло". Зрозуміло, що митрополит П. Могила знав цю етимологію, звідси контраст підпису-псевдоніму "Літосу...": Пімін – "пастир", а Вакула – "пастух".

Теорію доказів, до яких також належать посилання на авторитети, які підтверджують наведені докази, в риторичі розробляє інвенція. Метою інвенції є віднайдення аргументаційного матеріалу. Для правильного розуміння "Літосу..." необхідно проаналізувати джерела, якими користувався автор при його написанні.

Вивчення джерел, на які спирається досліджуваний твір, а також трактування відповідних місць твору є предметом герменевтики. Аналіз показує, що в творі "Літос..." зроблено близько 300 різноманітних посилань, багато з яких підкріплені прямим цитуванням. Перш за все ці джерела можна розділити на твори західної і східної богословської традицій. З одного боку, "Літос...", безумовно, орієнтований на західного читача католицького чи греко-католицького обряду. Тому для аргументованості й вагомості своїх тверджень митрополит Петро Могила спирається на відомих авторів католицької церкви. Тут цитуються богословські твори римо-католицьких вчених і

святих: Алкуїна, Фоми Аквініта, Іоанна Дунса Скотта, Бернарда Клервоського, Іоанна Бонавентури, Белярміна, Матвія Галлена, Серарія, Єгидія, Амільярія, Гаранзи, Блаженного Августина. Загалом у цьому списку нараховується більше 20 імен, на які зроблено 70 посилань.

Приблизно такий же за об'ємом список авторів можна навести як список першоджерел до формування східної богословської традиції. Найавторитетніші серед них – це Афанасій Великий, Василій Великий, Григорій Богослов, Григорій Ніський, Іоанн Золотоуст, Кирил Єрусалимський, Кіпріан, Максим Сповідник, Іоанн Дамаскін, Іларій Пиктавійський, Амвросій Медіоланський тощо. Загалом у цьому списку можна нарахувати близько 20 імен, на які зроблено 90 посилань. Митрополит Петро Могила подає блискучі висловлювання цих авторів, які мають на меті ознайомити читача зі східною богословською традицією і літургичною практикою. Для написання "Літосу..." використовувалися богослужбові книги Православної церкви в південно-руських, а також грецьких і московських виданнях.

Окремим пунктом можна виділити використання спільних для східної і західної церков джерел, які були написані у перші століття християнства до поділу Церков. Наприклад, твори Дионісія Ареопагіта, Тертуліана чи апокрифічні книги (послання ап. Якова). Всього налічується 37 посилань. Далі за значенням можна виокремити посилання на спільні для католицької і православної Церков постанови I-IV Вселенських соборів. Ці постанови автор подає в тлумаченні західних богословів Федора Валсамона і Матфія Властара. Цей пласт цитованої літератури відтворює єдність Христової церкви незалежно від конфесійного розподілу.

Автор широко використовує історичні джерела, а саме церковно-історичні твори Євсевія Памфіла, Сократа, Созомена, Євгарія, Нікіфора Калліста; з пізніших західних – Баронія, а також твори загальноісторичного значення, такі як хроніки Гвагніні, Длугоша, Стрийковського. Загалом зроблено 27 посилань. Використовуються твори класичної грецької філософії – 3 посилання, а також необхідно відмітити блискуче володіння автором Святим Письмом як єдиним джерелом істини для вирішення тих чи інших суперечливих питань. У "Літосі..." зроблено 30 посилань на усіх чотирьох євангелістів, а також 43 посилання на апостольські послання. Також автор 12 раз апелює до тексту Старого Заповіту.

Місцями в "Літосі..." використовується полеміка з тогочасними католицькими богословами. В основному наводяться цитати з невеликих творів літератури того часу: канонічних, проповідницьких, полемічних. Вцілому зроблено 30 посилань. Варто зауважити, що цікавим джерелом для аналізу "Літосу..." може слугувати відгук

К. Саковича, зроблений на полях читаного ним твору. Збереглося 26 таких приміток.

Аналіз використаних джерел наводить на думку про чітке спрямування "Літосу..." на переконання читачів римської і греко-римської Церкви в необхідності поважного ставлення до християн Православної церкви. Це слугує одним із важливих аргументів на підтвердження думки, що "Літос..." із самого початку був написаний польською мовою, а необхідно зазначити, що дослідники не мають одностайної думки щодо того, якою мовою було написано оригінал "Літосу...". Так, Ришард Лужний вважає, що він написаний відбірною польською мовою: "Свій трактат "Літос...", відредагований і виданий в наддніпрянському Києві [...] пише звичайно польською, і то сучасною польською, літературною, багатою, соковитою, іноді повчальною, в міру макаронізованою, відповідно до часів сарматського бароко..." [2; 341]. Натомість Сергій Єфремов твердить, що оригінал цього твору є українським, хоча до цього часу його не знайдено, а сам твір "виданий у польському перекладі" [6; 141].

З одного боку, лексичні українізми, наявні в "Літосі...", ніби підкріплюють думку, що оригінал твору написаний польською мовою і свідчать про те, що українська мова була для митрополита Петра Могили органічною. З іншого погляду, наявність українізмів у польському тексті може означати, що в процесі перекладу трактату з української мови на польську деякі слова були відомі в обох мовах і не вимагали перекладу.

Суттю полеміки є протиставлення своїх тверджень твердженням противника, натомість мета полеміки – це заперечення позицій супротивника. Полемічний текст стає відповіддю на текст, що з'явився раніше, тож можна говорити про комунікацію текстів. Полемічний текст має не лише враховувати існування попереднього тексту (або текстів), але й наводити ті його фрагменти, що відображають структуру, основні положення і спосіб аргументації. Таким чином автор полемічного тексту осмислює першотекст і демонструє читачеві своє досконале володіння предметом цієї полеміки. Тим самим він ставить себе вище за обговорюваний текст і його автора, вільно оперуючи першотекстом, "формуючи" свого противника і скеровуючи ситуацію. Всі ці твердження знаходять своє втілення у творі митрополита Петра Могили "Літос...".

За словами Євгена Сверстюка, постать Митрополита стоїть у першому ряду серед найбільших в історії України [8; 2]. Його діяльність створила нові можливості й перспективи в культурі й політиці, хоч вони й не були реалізовані, вплинули на хід історії. Не останню роль у цьому відіграв полемічний твір "Літос..." [7], написаний як відповідь на "Перспективу" К. Саковича [4].

Список використаних джерел та літератури

1. Lichański J. O retoryce: wybrane zagadnienia z teorii literatury / wyboru dokonał J. Lichański. – Warszawa: UW WP, 1995. – 233 s.
2. Łużny. Metropolita Piotr Mohyla – człowiek dialogu na pograniczu kulturowym grecko-słowiańskim i łacińsko-polskim // Acta Polono-Ruthenika I. – Olsztyn: WSP, 1996. – S. 333-348.
3. Radyszewskyj R. Polskojęzyczna poezja ukraińska od końca XVI do początku XVIII wieku. – Krakow, 1996. – Cz. 1. Monografia. – 282 s.
4. Sakowicz K. Epanorthōsis seu Perspectiva et Declaratio errorum haeresum ac. superstitionum, quae in Graeco-Ruthena ecclesia disunita reperiuntur. – Cracoviae, 1642.
5. Голубев С. Литос – полемическое сочинение, вышедшее из Киево-Печерской типографии в 1644 году // Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссиею для разбора древних актов, составленной при Киевском, Подольском и Волынском Генерал-Губернаторстве. – Ч.1. Т.IX. – К.: Тип. Г.Корчак-Новицкого, 1893. – С. 147; 400.
6. Єфремов С. Історія українського письменства. – К.: Феміна, 1995. – 688 с.
7. Літос, або камінь з праці правди святої православної руської Церкви... [Lithos abo kamień z pracy prawdy Cerkwie świętej prawosławnej ruskiej...] // Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссиею для разбора древних актов, составленной при Киевском, Подольском и Волынском Генерал-Губернаторстве. – Ч.1. Т.IX. – К.: Тип. Г.Корчак-Новицкого, 1893. – 400 с.
8. Сверстюк Є. Уроки й заповіді Петра Могили // Наша віра. – Січень 1997. – №1 (105). – С. 2.

Kosicka Marija. Retoryczno-stylistyczna specyfika polemiki w polskojęzycznym "Lithosie..." Metropolity Piotra Mohyły

Artykuł jest poświęcony analizie retoryczno-stylistycznych osobliwości siedemnastowiecznego utworu pod tytułem "Lithos..." (1644), który był wydany przez Metropolitę Piotra Mohylę. To dzieło jest odpowiedzią na księgę Kasjana Sakowicza "Perspektywa", zawierającą krytykę Wschodniosłowiańskiej Cerkwi Prawosławnej.

Kosytska Maria Rhetorically-stylistics Peculiarities of Polemies in Polish "Chronicle" by Metropolyt Petro Mohyla.

The article what is devote to analysis rhetorical and stylistics peculiarities work 17-th century by the name 'Lithos...' (1644), which was published by Metropolitan Petro Mohyla. This work is reply to the book of Kasian Sakovich 'Perspektywa' (Perspective), what included in a criticism East Slavonic Orthodox Church.